

KATHOLIEK IN DE REPUBLIEK

CAROLINA
LENARDUZZI

Katholiek
in de
Republiek

*De belevingswereld van
een religieuze minderheid*

1570-1750

[UITGEVERIJ VANTILT]

Voor Steven, Françoise en Charlotte

Dit boek is mede tot stand gekomen door een financiële bijdrage van Stichting Sormani Fonds, Stichting Het Nuyensfonds, de Gravin van Bylandt Stichting, dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Fonds voor de Geld- en Effectenhandel en de J.E. Jurriaanse Stichting.

© 2019 Carolina Lenarduzzi, Bloemendaal en Uitgeverij Vantilt, Nijmegen
ISBN 978 94 6004 435 9

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn
Opmaak binnenwerk: Peter Tychon, Wijchen
Lithografie: All-Print Wijchen
Omslagbeeld: Hendrick Coster, *Portret van Helena Leydeckers*, 1643.
Museum Arnhem, foto: Peter Cox

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoud

Inleiding 7

DEEL I *Van mainstream naar marginale cultuur* 15

- 1 De grenzen van de katholieke speelruimte in theorie en praktijk 17
- 2 Het spoor terug. De glippers van 1572 51
- 3 Katholieke herinneringsculturen 91

DEEL II *De katholieke gedragscode* 143

- 4 Van kloppenhabijt tot relieken. Materiële cultuur en katholiek repertoire 145
- 5 Van de 'soetichey des gesank'. Katholieke klank-landschappen 211

DEEL III *Dynamiek* 245

- 6 Katholieken in de Generaliteitslanden. Een ander slag? 247
- 7 Beking en broedertwist. Van zielenvisserij in gereformeerde wateren tot 'scheurziek rot' in eigen huis 293

Epiloog 335

Appendix 347

Noten 357

Archieven, bronnen en bibliografie 433

Illustratieverantwoording 467

Personenregister 469

Inleiding

Nu ik op het punt sta een commentaar te schrijven op de gebeurtenissen die zich in mijn eigen tijd in de Nederlanden hebben afgespeeld, meen ik dat het nodig is een paar dingen te zeggen over de oorzaken van de troebelen – die ongeveer zijn begonnen toen ik werd geboren en die tot mijn verdriet nog voortduren nu ik oud ben.¹

Met deze woorden opent de jurist en priester Franciscus Dusseldorpius (1567-1630) zijn persoonlijke verhaal over de Opstand, een verhaal dat al was begonnen toen hij het levenslicht zag en dat nog in volle gang was toen hij in 1615 als balling in Keulen zijn pen ter hand nam.² ‘Alles is vol van verdriet, vol van tumult, allemaal lopen we op betreurenswaardige wijze ons onheil tegemoet en nauwelijks onderscheiden we nog de ware rechtschapenheid. Ach, wat een verdriet, wat een tranen...’, dichtte de priester Cornelis Hendrikszoon in 1582 over de onzekere tijden waarin hij leefde.³ Dusseldorpius en Hendrikszoon hadden alle reden om treurig te zijn. Sinds het begin van de jaren 1580 had de overheid van de Republiek een aantal anti-katholieke edicten uitgevaardigd, die de grondvesten onder het bestaan van overtuigde katholieken deden schudden. Alle publieke activiteiten die maar enigszins naar het katholicisme neigden, waren door de overheid in de ban gedaan. Katholieken mochten hun geloof niet langer in het openbaar belijden. Zij moesten machteloos toezien hoe belangrijke rituelen en symbolen als ‘paapsche superstities ende affgoderie’ uit de publieke arena werden geweerd en hoe hun heilige objecten het mikpunt van spotternij en vandalisme werden. Ook in maatschappelijk opzicht werden katholieken steeds meer gekortwiek totdat het hun uiteindelijk niet langer werd toegestaan publieke ambten te vervullen. Hun politieke loyaliteit werd in twijfel getrokken en meer dan eens werden zij als een vijfde colonne van de Spaanse vijand afgeschilderd. Regelmatig werden zij het slachtoffer van financiële uitbuiting door lokale gezagsdragers, die tegen betaling van aanzienlijke sommen geld oogluikend de uitoefening van de katholieke eredienst toestonden.⁴ De katholieke infrastructuur werd ontmanteld: kerkgebouwen werden toegewezen aan de

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

SINE

Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ

Οριστικώς τοννενταριν 30 ης ημερας τωπορ in
3889ο ποτισσινον αρδιδαντ. Η αυτ εσπαριν ποτινι παυρα
προμυθου δε ρανητε τυχβαριν ρυν αμλυτ φυνε ανητ υαυτ φυν
αυτ υαυτ κωατ ρυν (επι υαυτ) φυν φυν δε εσπαρ αρρ ρυν
αυτ υαυτ κωατ ρυν (επι υαυτ) φυν φυν δε εσπαρ αρρ ρυν
αυτ υαυτ κωατ ρυν (επι υαυτ) φυν φυν δε εσπαρ αρρ ρυν
αυτ υαυτ κωατ ρυν (επι υαυτ) φυν φυν δε εσπαρ αρρ ρυν

Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ

Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ

1667
1668
1669
1670
1671
1672
1673
1674
1675
1676
1677
1678
1679
1680
1681
1682
1683
1684
1685
1686
1687
1688
1689
1690
1691
1692
1693
1694
1695
1696
1697
1698
1699
1700

Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ

Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ

Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ
Επιτομή του ad amaleth βασιλευσ

gereformeerden of gesecculariseerd, kloosters opgeheven en bezittingen geconfisqueerd ten behoeve van de publieke kerk.⁵ Vooral priesters moesten het ontgelden. Zij mochten zich niet langer hullen in geestelijke gewaden noch was het hun toegestaan de mis op te dragen of de sacramenten toe te dienen. Daardoor werd hun parochianen, in elk geval in theorie, de toegang tot hun zielenheil ontzegd. De bepaling in artikel 13 van de Unie van Utrecht ‘dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven’, betekende weliswaar dat de Noord-Nederlandse katholieken niet verplicht waren gereformeerd te worden of gereformeerde diensten bij te wonen, maar ze was door het verbod op hun priesters voor de katholieke gemeenschap in de Republiek toch slechts een lege dop. Anders dan protestanten hadden katholieken immers meer dan alleen het geloof nodig om genade te verkrijgen. De zeventiende-eeuwse katholieke polemist Aernout van Geluwe legde in zijn *Hollantsche Reyse* (1650) de vinger precies op de zere plek: ‘Godt heeft ons gheschapen om Christo te dienen. Maer ghy beneemt ons al ons vrije exercitie. Ergo ghy dwinght ons in ons ghemoet.’⁶ In onze eigen tijd heeft Arie van Deursen deze visie bondiger geformuleerd door erop te wijzen dat het katholicisme niet een manier van denken, maar een manier van leven was.⁷ Voor hun ziel en zaligheid waren katholieken afhankelijk van de priesterlijke bemiddeling en sacramentsbediening die hun nu juist was ontzegd. Geen wonder dat de veelgeprezen gewetensvrijheid in de Unie van Utrecht door katholieken niet zo werd ervaren.

Op allerlei fronten waren katholieken dus van het middelpunt naar de zijlijn van de samenleving verdreven. Zij waren getransformeerd van de dominante cultuur in een ondergeschikte cultuur, een subcultuur. Maar alle verwoede pogingen tot het tegendeel ten spijt, zij verdwenen niet van het toneel. Na een periode van grote ontredering krabbelde de katholieke kerk in de eerste helft van de zeventiende eeuw op, zowel wat aantallen priesters als gelovigen betreft.⁸ Telde de Hollandse Zending – de katholieke organisatie in de door de paus tot missiegebied bestempelde Republiek – in 1602 nog slechts 70 priesters op een totaal van 1300 staties (parochies met een vaste standplaats voor een pastoor), in 1650 waren er 360 seculiere priesters en konden daar nog 140 reguliere geestelijken bij worden opgeteld.⁹ De katholieke gemeenschap in de gewesten die onder de Hollandse Zending vielen, maakte toen ruwweg dertig procent van de samenleving uit, zo’n 450.000 gelovigen op een totale bevolking van circa 1.600.000 zielen.¹⁰

Deze getallen moeten overigens met de nodige voorzichtigheid worden benaderd. Behalve met de onbetrouwbaarheid van de zeventiende-eeuwse tellingen, heeft dat te maken met het feit dat de categorieën gelovigen niet stabiel waren. Wie tot welke kerk behoorde, was een kwestie van definiëren – en die definitie wijzigde in de loop der tijd. Daarnaast ontstond vanaf het midden van de zestiende eeuw een substantiële groep gelovigen die geen expliciete keuze maakten voor een specifieke kerk.¹¹ Deze middengroepen konden affiniteit hebben met zowel het calvinisme als het katholicisme; in het eerste geval sprak men van ‘liefhebbers’, in het tweede van ‘neutrales’.¹² Bovendien werd er nogal eens ‘geshopt’ tussen beide kerken, in de zin dat sommige gelovigen nu eens de publieke kerk dan weer de katholieke kerk of andere dissidente bijeenkomsten bezochten. Daarnaast verschilden de percentages aanzienlijk per regio. Zeeland en de noordelijke provincies waren halverwege de zeventiende eeuw voor het overgrote deel protestants, terwijl in Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland ongeveer de helft van de bevolking zich vooral met de katholieke traditie identificeerde. In Zuid-Holland lag dat waarschijnlijk rond de dertig procent.¹³ Binnen de gewesten waren er vaak ook grote verschillen, zowel tussen de steden onderling als tussen de steden en het platteland. Volgens Frijhoff en Spies telde Alkmaar in 1656 45 procent katholieken tegen Enkhuizen slechts 5 procent.¹⁴ In Amsterdam, omstreeks 1600 nog voor de helft katholiek, maakten katholieken in 1650 dertig procent van de bevolking uit.¹⁵ In de steden was de protestantiseringsgraad in het algemeen hoger dan op het platteland, waar soms nog hele dorpen overwegend katholiek waren gebleven.¹⁶ Rond 1650 was vermoedelijk nog tussen de 65 en 75 procent van het Noord-Hollandse platteland katholiek, terwijl dat percentage in de belangrijke steden toen schommelde tussen de 20 en 40 procent.¹⁷ Tot slot geven de cijfers een vertekend beeld vanwege de Generaliteitslanden, waar de bevolking na de inlijving bij de Republiek voor het overgrote deel het oude geloof trouw bleef. In de tweede helft van de zeventiende eeuw moest de katholieke kerk terrein prijsgeven en daalde het percentage katholieken gestaag. In 1726 telde de Republiek ongeveer 1.900.000 inwoners, van wie er circa 650.000 katholiek waren (ruim een derde). Van hen woonden er 280.000 in de noordelijke gewesten tegen 370.000 in de Generaliteitslanden.¹⁸

Deze kanttekeningen bij de cijfers maken duidelijk dat het woord ‘minderheid’ in de ondertitel van dit boek niet per se verwijst naar de getalsmatige positie van de katholieken in de Republiek, maar vooral naar hun positie als tweederangsburgers in een door de gereformeer-

Van mainstream naar marginale cultuur

Hoewel de gereformeerden en andere dissenters al decennialang aan de poorten van het katholieke bastion hadden gerammeld, werden de katholieken in de Noordelijke Nederlanden uiteindelijk pas in de jaren 1570 definitief van het centrum naar de zijlijn van de samenleving gedirigeerd. Om te beginnen zet ik uiteen wat dat in theorie en praktijk betekende voor de speelruimte van de katholieke gemeenschap in de Republiek. Alleen als we weten binnen welke marges de katholieken konden opereren, kunnen we hun inventiviteit en creativiteit op de juiste waarde schatten. Daarna volgt een analyse van de wijze waarop individuele katholieken omgingen met de metamorfose van dominante in ondergeschikte cultuur. Om dit in kaart te brengen wordt eerst, aan de hand van enkele families met onverdacht katholieke wortels, onderzocht welke uiteenlopende strategieën individuele katholieken ontwikkelden om hun weg te vinden in een zich reformerende samenleving en wat hun keuzes ons leren over de aard van de katholieke subcultuur. De Opstand dwong de katholieken in de Republiek niet alleen hun koers in het heden te bepalen, maar ook een keuze te maken over zowel hun verleden als hun toekomst. Daarom wordt vervolgens belicht welke delen van hun verleden katholieken wilden bewaren en overdragen aan de volgende generaties. De keuzes die zij maakten hadden meer betekenis dan alleen een door nostalgie ingegeven zucht naar een roemrijk verleden. Het verleden inspireerde katholieken ook op allerlei manieren tot activisme in het heden. Maar het verleden was niet alleen nauw verbonden met het heden, het herbergde net zo goed verwachtingen voor de toekomst: bepaalde herinneringen werden medegelegd voor het nageslacht, opdat het script klaar zou liggen op het moment van een katholieke restauratie. Herinneringen leren ons dus ook iets over de manier waarop de katholieke gemeenschap naar de toekomst keek.

Dirck van Deelen, *Beeldenstorm in een kerk*, 1630

I De grenzen van de katholieke speelruimte in theorie en praktijk

Katholieke verbanning uit het openbare leven: de theorie

Toen de opstandige gewesten in de Noordelijke Nederlanden zich in 1581 definitief van Spanje afscheidden, gold in alle gewesten al een verbod op het belijden van de katholieke religie in het openbaar. In 1573 had Holland het spits afgebeten, op de voet gevolgd door Zeeland. In de jaren daarna volgden de andere provincies. Door de bestuursvorm van de jonge Republiek waren alle gewesten bevoegd hun eigen wetgeving uit te vaardigen. De plakkaten van de Staten-Generaal tegen de katholieke religie kwamen in onderlinge overeenstemming tot stand en werden in het algemeen in alle provincies van kracht verklaard. De antikatholieke plakkaten die de afzonderlijke gewesten en de Staten-Generaal uitvaardigden, kwamen in grote lijnen op hetzelfde neer. De Generaliteitslanden vormden een geval apart. Deze gebieden (Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant, Staats-Overmaas, Westervolde en Wedde en, vanaf 1713, Staats-Opper-Gelre) hadden zich niet aangesloten bij de Opstand, maar werden in een later stadium van de strijd door de Republiek op Spanje veroverd.¹

Vanaf 1580 werden in alle zeven provinciën bijeenkomsten van katholieken in schuilkerken of huizen, met als doel de mis te vieren, verboden. Priesters, die niet langer hun misgewaden mochten dragen, riskeerden boetes, verbanning en soms gevangenisstraf als zij werden betrapt op het houden van een illegale godsdienstoefening. Dat overkwam bijvoorbeeld de Haarlemse vicaris Albertus Eggius, die in 1602 gevangen werd gezet en tweeënhalf jaar in een kerker doorbracht.² Hoewel marteling van in hechtenis genomen priesters geen uitzondering was, is de overheid nooit tot executie overgegaan. De 130 katholieken die in de eerste decennia van de Opstand ter dood zijn gebracht, waren allemaal slachtoffer van soldatengeweld.³ De bekendste voorbeelden zijn de martelaren van Gorcum en de Delftse priester Cornelis Musius, die door toedoen van geuzenleider Willem van der Marck, heer van Lumey, op gruwelijke wijze het leven lieten. Gelovigen die illegale katholieke bijeenkomsten bezochten, werden bestraft met strenge boetes, die konden oplopen tot honderden

Anoniem, *Portret van Cornelis Musius* (1500-1572), ca. 1590

guldens. Trouwen en dopen werden het privilege van de overheid en de predikanten. Als katholieken toch een priester inschakelden, riskeerden ze opnieuw forse geldstraffen. Voor bedevaartgangers en verkopers van ‘superstitieuse’ voorwerpen was het van hetzelfde laken een pak.

Studeren in gebieden die onder het gezag van de Spaanse vorst stonden, zoals Leuven en Douai, was vanaf 1591 in Holland en vanaf 1596 in de gehele Republiek verboden, wederom op straffe van zware geldboetes. In datzelfde jaar werd van (aankomende) katholieke advocaten in Holland geëist dat zij de eed van trouw aan het roomse geloof, die zij op de universiteiten in het katholieke buitenland hadden afgelegd, verruilden voor een eed van trouw aan de Republiek. Wie weigerde, werd niet toegelaten tot de balie.⁴ Doordat hoogopgeleide katholieken steeds meer hun toevlucht moesten nemen tot vrije beroepen als advocaat, notaris en arts, betekenden dergelijke maatregelen een nog verdere inperking van hun maatschappelijke mogelijkheden. In de eerste decennia na het uitbreken van de Op-

stand werden katholieken overigens nog niet uit publieke ambten geweerd. Dat zou ook een probleem hebben opgeleverd, want veel overheidsdienaren waren nog van katholieken huize. Maar er werden wel steeds minder katholieken benoemd; rond 1600 stonden publieke ambten feitelijk niet meer voor hen open.⁵ Enkel als vrije beroepsbeoefenaars konden katholieken nog maatschappelijke status verwerven.

Eveneens in 1596 verklaarden de Staten-Generaal de Republiek tot verboden terrein voor geestelijken uit het buitenland, waarmee ze opnieuw de Staten van Holland volgden, die een soortgelijk verbod al in 1591 hadden uitgevaardigd. Net als elders in Europa, of het nu katholieke of protestantse gebieden betrof, waren het vooral de buitenlandse jezuiten die veel argwaan wekten. Burgers die een uitheemse geestelijke aan de autoriteiten wisten uit te leveren, werd een beloning van vijftig gulden in het vooruitzicht gesteld.⁶ In de aanloop naar het Twaalfjarig Bestand in 1609 probeerden de Staten van Zeeland de stroom buitenlandse geestelijken in te bannen door een premie van maar liefst tweehonderd gulden per aangewezen priester uit te loven.⁷ In de *Annales* van Franciscus Dusseldorpius – een met persoonlijke ontboezemingen geardeerde geschiedenis van de Opstand vanuit katholiek perspectief, waaruit ik in de inleiding al citeerde – komen we zulke premiejagers meer dan eens tegen, uiteraard tot grote ontsteltenis van de chroniqueur.

De Reformatie betekende ook het einde van het door de grote hervormers Luther en Calvijn zo verfoeide kloosterleven. Hoewel in steden als Utrecht, Amsterdam en Zwolle niet alle kloosters meteen ophielden te bestaan, viel elders het leeuwendeel ten prooi aan het seculariseringsbeleid van de overheid. Kloosters kregen een nieuwe, veelal educatieve of charitatieve bestemming of werden, zoals in Leiden en Groningen, aan de nieuw gestichte universiteiten toegevoegd.⁸ De kloosterlingen kregen de keuze om naar het katholieke buitenland te vertrekken of hun geestelijke status op te geven tegen betaling van een alimentatie. Kerken en kapellen was hetzelfde lot beschoren: zij verloren hun katholieke functie en gingen over in gereformeerde handen. Behalve de gebouwen werd ook het overige bezit van kerken en kloosters geconfisqueerd. Omdat deze goederen ook in gereformeerde ogen niet aan hun oorspronkelijke, geestelijke bestemming mochten worden onttrokken, moesten zij worden aangewend *ad usus pios*, dus voor vrome doeleinden.⁹ Dat begrip werd ruim geïnterpreteerd: alles wat de ‘ware religie’ ten goede kwam, werd als *usus pius* aangemerkt. De alimentatie-uitkeringen

aan ex-kloosterlingen en de traktementen van predikanten en schoolmeesters vielen eronder, maar ook de stichting van de Universiteit Leiden, die deels werd gefinancierd uit het vermogen van de voormalige abdij van Egmond.¹⁰ Een substantieel deel van de kloostergoederen werd bovendien gebruikt om de oorlog tegen Spanje te betalen, die immers als een strijd ter handhaving van de gereformeerde religie kon worden uitgelegd.¹¹

De ondergrondse katholieke kerk en clerus werden niet alleen beroofd van hun bezit, het werd hun ook onmogelijk gemaakt nieuw vermogen op te bouwen. De illegale kerken bezaten geen rechtspersoonlijkheid, waardoor zij niet zelf eigenaar van de schuilkerken konden worden. Die werden daarom meestal aangekocht door vermogende particulieren. Zij werden soms officieel eigenaar van het gebouw, maar fungeerden ook regelmatig als stroman. Dat dergelijke praktijken tot ingewikkelde juridische procedures met erfgenamen van de koper konden leiden, spreekt voor zich.¹² In sommige gevallen werd de pastoor persoonlijk eigenaar van zijn schuilkerk, meestal als gevolg van schenkingen door welgestelde gelovigen. Hier lagen behalve juridische geschillen ook boetes op de loer: giften en legaten aan ‘geestelijcke ofte andere pausgesinde geordende personen, gestichten, ofte godshuysen’, ook ‘onder bedeckte namen, door gesuborneerde personen’, waren ten strengste verboden.¹³

Het einde van het kloosterleven luidde overigens geenszins het einde in van religieus geïnspireerde vrouwengemeenschappen in de Republiek. Veel vrouwen die vroeger kloosterzuster zouden zijn geworden, vonden een alternatief in een bestaan als geestelijke maagd. Geestelijke maagden, ook wel kloppen genoemd, waren semireligieuze ongehuwde vrouwen of weduwen, die een positie innamen tussen nonnen en leken. Ze hadden weliswaar geen kloosterregel aangenomen, en leefden dus ‘in de wereld’, maar woonden wel samen in kleine of grotere leefgemeenschappen en legden eenvoudige geloften van kuisheid, nederigheid en gehoorzaamheid aan hun biechtvader af. Uit de biografieën die Tryn Jans Oly (1585-1651) schreef over de kloppen met wie zij samenwoonde in de Haarlemse Hoek, blijkt dat velen inderdaad via het kloppenbestaan compensatie zochten voor het hun ontzegde kloosterleven.¹⁴ Agatha Cornelis van Veen, bijvoorbeeld, had een zodanig ‘grootte begeerte [...] om te leyden een gemeen leeven naede cloosters’ dat zij ‘meerder waer een clooster reliuese maecht [non], als een waerlicke [vrouw in de wereld]’.¹⁵ De vergadering in de Haarlemse Hoek, waarvan Joke Spaans een boeiend portret schreef, telde ongeveer tweehonderd vrouwen.¹⁶ Dat

was een buitengewoon hoog aantal, dat in andere steden waar veel kloppen actief waren, zoals Gouda en Delft, lang niet werd gehaald. Door de biografieën van de maagden die geestelijk moeder Tryn Oly onder haar hoede had, weten we bovendien uitzonderlijk veel over deze kloppengemeenschap. De Haarlemse Hoek is dus in tweeërlei opzicht een bijzonder geval.

Halverwege de zeventiende eeuw waren naar schatting 3500 kloppen actief in de Republiek, en tegen het einde van de eeuw zelfs een kleine 5000.¹⁷ Zoals Charles Parker en vooral Joke Spaans hebben laten zien, vormden de kloppen de olievrouwen van de katholieke subcultuur in de Republiek.¹⁸ Zij assisteerden de clerus op allerhande terreinen, inclusief de mis, gaven onderwijs en catechismus aan kinderen en stonden zieken en armen terzijde. Waar in de katholieke wereld sinds het Concilie van Trente religieuze vrouwen in toenemende mate uit het openbare leven werden geweerd, begaven de semireligieuze kloppen in de gereformeerde Republiek zich juist zonder schroom in de publieke arena, waar zij zich op subtiele wijze zelfs openlijk als katholiek manifesteerden, zoals we nog zullen zien. De overheid probeerde herhaaldelijk via wetgeving hun activiteiten in te dammen, maar zonder resultaat. De kloppen aarzelden ook niet om waar mogelijk of nodig de rol van de clerus over te nemen. Over Maria Jacobsdochter Samson schrijft Tryn Oly dat deze maagd en haar medezusters de wind er zó onder hadden bij de jezuïeten waar zij dienden, dat ‘sij bijnae in uutwendige saecken meer regeerden als die Paters’.¹⁹ Dat de priesters lang niet altijd even gelukkig waren met hun assertieve geestelijke dochters, laat zich raden.

Katholieke verbanning uit het openbare leven: de praktijk

*Als de razernij in volle vaart op je afkomt, doe dan een stapje opzij: Iemand die als een razende tekeergaat, zal zijn doel maar moeilijk bereiken.*²⁰

Met deze gevelspreuk op het huis van zijn overburen relativeerde de polemische Dusseldorpius, in een onverwacht milde bui, het optreden van de door hem zo gehate gereformeerde overheid tegen zijn katholieke geestverwanten. Deze spreuk, zo legde hij uit, deed hem denken aan de gereformeerde predikanten die als dolle honden tekeergingen en de antikatholieke wetten zonder pardon wilden handhaven. De overheid ging daarentegen met meer beleid en wijs-

heid te werk. Zij hield de wet als een zwaard van Damocles boven de katholieke hoofden. Als de ‘papisten’ zich rustig hielden, werden de plakaten in de ijskast gezet, maar zodra zij zich roerden, zou het zwaard alsnog op hun hoofden neerkomen. Hoewel de gereformeerde overheid in Dusseldorpius’ *Annales* doorgaans onder uit de zak kreeg, gaf hij hier toe dat de soep meestal niet zo heet werd gegeten als hij werd opgediend. Hij bevestigde, met andere woorden, de kloof tussen de letter van de wet en de praktische uitvoering ervan.

Dat alle antikatholieke plakaten tot diep in de zeventiende en soms zelfs de achttiende eeuw met grote regelmaat werden herhaald, wijst erop dat ze bepaald niet strikt werden nageleefd. De gereformeerde kerkenraadsacta, die ondanks de aanhoudende stroom aan antipapistische wetgeving wemelden van de klachten over katholieke bijeenkomsten en andere ‘stouticheden des pausdoms’, bevestigen dit beeld. In de eerste decennia na de Opstand was de lakse naleving van de plakaten vooral een gevolg van het feit dat een aanzienlijk deel van de bevolking nog steeds het roomse geloof aanhing. Strikte uitvoering van de wetgeving had onder die omstandigheden gemakkelijk tot een explosieve situatie kunnen leiden. De lokale overheid wilde dat natuurlijk liever vermijden. Zolang katholieken in stilte hun geloof beleden, liet de magistraat hen liever begaan. Als de buitenwereld er maar niets van merkte, kon in het publieke domein de schijn van religieuze eenheid worden opgehouden. Zo haalden de burgerlijke autoriteiten de druk van de multiconfessionele ketel die de Noord-Nederlandse samenleving was. Benjamin Kaplan en Willem Frijhoff hebben al eerder aangetoond dat dit onderscheid tussen een publieke en een private sfeer een noodzakelijke voorwaarde was voor de instandhouding van de sociale cohesie in de Republiek. Tegelijkertijd was die scheiding slechts een fictie: de meeste stedelingen wisten de ‘geheime’ schuil- en huiskerken precies te vinden.²¹

Maar de lakse naleving had ook te maken met het feit dat de plaatselijke schout en baljuw maar al te graag bereid waren om tegen betaling een oogje dicht te knijpen.²² Deze ‘recognitiegelden’ konden oplopen tot forse bedragen. In 1642 meldde Philippus Rovenius, het toenmalig hoofd van de illegale katholieke kerk in de Republiek, aan de Romeinse curie dat er gemiddeld 12.500 gulden per jaar aan recognitiegeld werd betaald. Waarschijnlijk had de apostolisch vicaris bij deze becijfering geen rekening gehouden met de bedragen die door de ordegeestelijken moesten worden opgehoest (met hen werden aparte ‘overeenkomsten’ gesloten), zodat het goed mogelijk is dat het totale bedrag nog hoger lag.²³ De bedragen per statie konden

overigens behoorlijk verschillen, de ene baljuw was inhaliger dan de andere. Berucht was de baljuw van Kennemerland, Lodewijk van Alteren, die tijdens zijn ambtsperiode (1640-1656) de katholieken in zijn ressort het vel over de oren haalde. Ook ambtenaar Gideon van Geesdorp kon er wat van. In 1652 verklaarden katholieken uit Wasse-naar en omgeving onder ede dat zij jarenlang substantiële bedragen aan hem hadden betaald. Een van hen, Cornelis Pieterssen, had behalve geld ook ‘een vet lam’ moeten leveren.²⁴ Volgens Rogier liepen de recognitiesommen in de loop van de eeuw steeds verder op. Speciaal de katholieken in Holland en in de Generaliteitslanden moesten het ontgelden: de grote katholieke gemeenschappen daar waren een makkelijke prooi.²⁵ In 1725 moest de katholieke gemeenschap tussen de 70 en 80.000 gulden per jaar ophoesten. Daarna nam dit bedrag af, tot ongeveer 35.000 gulden in 1786.²⁶

De betaling van recognitiegeld leverde vaak slechts een schijn-zekerheid op.²⁷ De katholieke gemeenschap kocht weliswaar enige ruimte om haar geloof te belijden, maar de misvieringen waren nog steeds illegaal. Die situatie bood corrupte overheidsambtenaren alle ruimte om steeds meer geld te eisen. Rond 1600 moest de katholieke gemeenschap in Gouda bijvoorbeeld een bedrag van vierhonderd gulden per jaar betalen om vervolging van haar clandestiene missen af te kopen.²⁸ Een halve eeuw later was dat bedrag opgelopen tot een ‘somme van zeventhonderd guldens’, zoals de Goudse priester en geschiedschrijver Ignatius Walvis (1653-1714) noteerde in zijn *Goudsche en andre daartoe dienende katolijke kerk-zaaken* (1709/1713).²⁹ En nog was het niet genoeg voor de toenmalige schout, want korte tijd later confronteerde hij de katholieken opnieuw met een forse verhoging. Deze gang van zaken illustreert hoezeer de katholieken afhankelijk waren van de grillen en geldzucht van de plaatselijke overheidsdienaren. Dat het inhalige en onberekenbare gedrag van corrupte rechtshandhavers de katholieke gemeenschap zwaar viel, lezen we in allerlei egodocumenten terug. Overigens was ook de gereformeerde kerk weinig gelukkig met dit soort afkooppraktijken: zo kwam het vurig gewenste einde aan de ‘paapsche superstities’ immers nooit in zicht. Op aandringen van predikanten, kerkenraden en synoden werd dan ook steeds vaker in de wetgeving opgenomen dat dergelijke privéovereenkomsten tussen de plaatselijke schout en de katholieke gemeenschap verboden waren. Dat had soms enig effect, maar de verleiding bleef groot. Een anoniem Haarlems klopje vermeldde in haar kroniek dat hoewel ‘den Catholijcken nu een tijd lang een als gewensten vrijheijt gebruijckt hadden ende den schout het beloopen

van den Catholijcken verboden was', het in de kerstnacht van 1663 weer raak was. Met een hamer in de hand probeerde de schout zich toegang tot illegale katholieke bijeenkomsten te verschaffen, die dan tegen betaling van forse bedragen konden worden afgekocht. Maar de schout viste in dit geval achter het net: de van tevoren gewaarschuwde katholieken woonden die kerst geen verboden missen bij.³⁰

Op het terrein van de armenzorg was de stedelijke overheid evenmin vrij van financieel opportunisme jegens haar katholieke onderdanen. Een geïnstitutionaliseerde vorm van katholieke armenzorg à la de gereformeerde diaconie was vanwege het verbod op katholieke organisatie niet toegestaan. Tot circa 1650 kwamen armen van roomse huize dus ten laste van de algemene aalmoezenierskamers, die echter niet altijd even happig waren om het relatief grote aantal katholieke armlastigen te bedelen. In sommige steden werd er dan ook nauwlettend op toegezien, dat draagkrachtige katholieken voldoende bijdroegen aan de collectes ten behoeve van de armenkas. Een andere oplossing was dat de schout een deel van de door de katholieken opgehoeste recognitiegeldten afstond aan de stadsaalmoezeniers.³¹

Verder waren katholieke armen vooral afhankelijk van particuliere initiatieven. Kenmerkend in dit verband waren de hofjes die katholieke families stichtten om hun arme bejaarde of alleenstaande geloofsgenoten te ondersteunen. Hofjes waren een typisch Noord-Nederlands verschijnsel. Ze bestonden vaak uit een aantal huisjes die om een afgesloten binnenplaats of tuin waren gebouwd. Naast onderdak ontvingen de behoeftige bewoners in het algemeen periodieke voedsel- en brandstofuitkeringen.³² Steden met een hoog percentage katholieke inwoners telden veel van deze hofjes, zoals het Klauwshofje in Delft, het St. Andrieshofje in Amsterdam en het hofje van Cool in Gouda. Maar ook een stad als Leiden, waar de katholieke gemeenschap kleiner was, kende katholieke hofjes.³³

Omdat de wet dotaties aan katholieke instellingen verbood, gingen de stichters van katholieke hofjes meestal omzichtig te werk. Zo bepaalde de Rotterdamse koopman Johan van der Veeken (1549-1616) in 1609 niet expliciet dat het door hem te stichten hofje alleen voor zijn rooms-katholieke geloofsgenoten was bedoeld, maar nam hij in de stichtingsakte de bepaling op dat het bestuur uitsluitend kon berusten bij zijn nageslacht of bij andere 'deegelijke Catholijcke Persoonen'.³⁴ Die zouden er ongetwijfeld op toezien dat de bewoners van roomse afkomst waren. Halverwege de zeventiende eeuw volgde de Utrechtse Maria van Pallaes (1587-1664) een soortgelijke strategie door in de 'Fondatiebriefff' van haar hofje de 'xii Cameren' te stipu-

Pieter van der Werff, *Portret van Johan van der Veecque, gekozen in 1602 als bewindhebber van de Rotterdamse Kamer van de VOC, 1695-1722*

leren, dat de huisjes alleen toegankelijk waren voor armen die geen beroep konden doen op de gereformeerde diaconie of op de stadsaalmoezenierskamer van Utrecht.³⁵ De eerste instelling bediende alleen gereformeerden; de tweede, hoewel bedoeld voor alle burgers van Utrecht, werd bestuurd door gereformeerde regenten die niet stonden te springen om hun beperkte financiële middelen aan te wenden om katholieke armen te ondersteunen.³⁶ Dus in de praktijk kwam het erop neer dat de meeste inwoners van Maria's hofje van katholieken huize waren.³⁷ Zo wist Maria van Pallaes het wettelijk verbod op geïnstitutionaliseerde katholieke armenzorg te omzeilen. De voorzichtige bewoordingen in zulke stichtingsakten verhinderden natuurlijk niet dat het roomse karakter van de hofjes algemeen bekend was. Het hofje dat de katholieke Elisabeth Buytenwech in 1614 in Gouda stichtte ten behoeve van arme katholieke vrouwen, huisvestte zoveel geestelijke maagden dat het in de volksmond 'het klopperserf' werd genoemd.³⁸

In de tweede helft van de zeventiende eeuw begonnen stadsbesturen er uit financiële overwegingen steeds meer op aan te dringen, dat de verschillende kerken voor hun eigen armen gingen zorgen. Van bedeling door de stad naar bedeling door de eigen kerk, werd

het motto. Voor de illegale katholieke kerk, die niet gedoteerd mocht worden of een eigen fonds mocht vormen, was dat een onmogelijke opgave, tenzij de overheid een oogje toekneep. Dat was precies wat er gebeurde, waardoor vanaf 1700 in de meeste steden geleidelijk aan toch een vorm van georganiseerde katholieke armenzorg ging ontstaan.³⁹ Om financiering daarvan mogelijk te maken, werd het de katholieke kerk bovendien toegestaan te collecteren voor haar behoeftige leden. Dat de burgerlijke overheid rond 1750 daadwerkelijk een slag had gemaakt ten aanzien van de geïnstitutionaliseerde katholieke armenzorg lezen we ook terug in de stichtingsakten van door particulieren opgerichte hofjes. De Amsterdamse Cornelia Elisabeth Occo, telg uit een voornaam katholiek geslacht, liet in haar testament uit 1752 een groot deel van haar kapitaal na aan een op te richten charitatieve instelling. Zij bepaalde openlijk dat dit Occohofje bedoeld was voor 'Arme Weduwen sonder kinderen, of arme Vrijsters [...] booven de vijfftig jaaren oud, van de Roomsche Religie, met preeferentie sooveel mogelijke van Burgers van Amsterdam voor vreemdelingen'.⁴⁰ Behalve liefde voor haar geloof, sprak uit deze woorden ook haar verbondenheid met de stad waar zij was geboren en getogen.

Eb- en vloedbewegingen in de vervolging van de paapsgezinden

Of katholieken wel of niet werden vervolgd, was niet alleen afhankelijk van de grillen en geldzucht van lokale overheidsdienaren, maar ook van het politieke klimaat. In tijden van sociale en politieke spanning werd de katholieke gemeenschap overal scherper in de gaten gehouden dan in tijden dat de Republiek in rustig vaarwater verkeerde. In de aanloop naar het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd strenger de hand gehouden aan de antikatholieke plakaten, om zo te voorkomen dat katholieken zich in het zicht van de tijdelijke vrede al te grote vrijheden zouden veroorloven. Tijdens de Bestandsjaren beleefde de katholieke bevolking echter een periode van relatieve rust, vooral omdat de gereformeerden de handen vol hadden aan de onmin in eigen boezem: de twisten tussen de rekkelijke arminianen (of remonstranten) en de steile gomaristen (of contraremonstranten).⁴¹ Met de overwinning van de orthodoxe partij en de hervatting van de oorlog tegen Spanje in 1621 braken weer slechtere tijden aan. De overheid was vooral gebrand op het indammen van het tijdens de Bestandsja-

Gerard ter Borch (II) (kopie naar), *De beëdiging van het vredesverdrag tussen Spanje en de Verenigde Nederlanden in het raadshuis van Münster, 15 mei 1648, 1648-1670*

ren toegenomen katholieke verkeer tussen Noord en Zuid. In 1622 vaardigden de Staten-Generaal een edict uit waarin de jezuïeten wederom tot ongewenste vreemdelingen werden verklaard. Inheemse geestelijken dienden zich te melden bij de plaatselijke magistraat, zodat hun gedrag in de gaten kon worden gehouden. Studeren in het katholieke buitenland werd opnieuw in de ban gedaan. Degenen die collectes hielden ten behoeve van katholieke instellingen werden zelfs ‘metter doodt’ bedreigd.⁴² Angst voor katholieke complotten of een katholieke machtsgreep stak de kop weer op. In de aanloop naar de verovering van Den Bosch in 1629 ging bijvoorbeeld het gerucht dat de katholieken in de Republiek geld inzamelden ter verdediging van dit katholieke bastion. Hierdoor werd naleving van de plakkaten weer krachtiger ter hand werd genomen.

Net als in de periode voorafgaand aan het Bestand werd de stemming jegens de katholieken in aanloop naar de Vrede van Münster (1648) weer vijandiger. Uit angst dat de vredesonderhandelingen zouden uitlopen op een grotere vrijheid voor de katholieke gemeen-

Bartholomeus van Bassen, *De ridderzaal op het Binnenhof tijdens de Grote Vergadering van 1651*, ca. 1651

schap, drongen de gereformeerde synoden er met hernieuwde ijver bij de overheid op aan de antipapistische plakaten toch vooral na te leven. De plaatselijke magistraten voelden er echter nog steeds weinig voor om de religieuze tegenstellingen tussen hun burgers aan te wakkeren. Corrupte overheidsdienaren stonden bovendien niet in de startblokken om de stroom aan recognitiegelden droog te leggen. Zo ontving de baljuw van Rhijnland in de jaren 1640 nog steeds duizenden guldens van particuliere katholieken.⁴³

Dat de Vrede van Münster hun uiteindelijk geen grotere bewegingsvrijheid bracht, was voor veel katholieken in de Republiek een bittere pil. Hun (vermeende) Spaansgezindheid was steeds een belangrijk argument voor strenge antikatholieke wetgeving geweest. Toen in 1648 vrede werd gesloten met Spanje sneed dit argument geen hout meer, zodat men de teugels ten opzichte van de katholieken kon laten vieren. Dat was althans de gedachte in katholieke kringen. Het tegendeel bleek het geval. De in 1651 gehouden Grote Vergadering der Staten-Generaal bepaalde dat er één publieke religie zou zijn: de gereformeerde religie, zoals die tijdens de Synode van